

نقش هدایتی امام حسین (علیه السلام) در روز عاشورا

زهرا خسروی^۱

1- چکیده

با مرور تاریخ اسلام و بررسی اجمالی آیات قرآن کریم و مطالعه احادیث ائمه معصومین (علیهم السلام) در می یابیم که اسلام بر جنبه های اجتماعی، اداره افراد و بویژه مملکت داری و زمامداری تأکید زیادی کرده است. یکی از منابع تولید الگوهای اسلامی رهبری، واقعه عاشورا است. لذا این پژوهش که با روش توصیفی تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه ای نگاشته شده است با هدف بررسی نقش هدایتی امام حسین (علیه السلام) در روز عاشورا انجام شده است. نتایج یافته های بدست آمده نشان داد؛ امام حسین (علیه السلام) در تمام لحظه های پر اضطراب و بحرانی روز عاشورا هیچ وقت از نقش هدایتگری امت غفلت ننموده و مؤلفه های رهبری اثربخش در این روز نمود روشنی داشته است که از آن جمله؛ برنامه ریزی اثربخش (انتخاب شیوه مبارزه، زمان و مکان مبارزه، طراحی و اجرای عملیات روز عاشورا)، ارتباط انسانی، برآورد واقعی نیروی انسانی، سازماندهی، هماهنگی نیروی صف و ستاد، استفاده از ابزار کارآمد، کنترل و نظارت، بصیرت افزایی، انگیزش، تفویض اختیار و پیش قدم بودن در مصاف با مشکلات است.

کلید واژگان: هدایت، امام حسین (علیه السلام)، رهبری، روز عاشورا

1- طلبه سطح دو حوزه علمیه الزهرا(س) خلخال

از مهمترین رموز موفقیت رهبران و مصلحان بزرگ در طول تاریخ و بشر برخوردار آنان از آیین سیاسی، اجتماعی یا راهبردی است که بر اساس آن سیر و روند حرکتی خود را ساماندهی می‌کنند و جامعه مطلوب خود را محقق می‌سازند.¹ در همین راستا باید گفت که نهضت حسینی نمایشگاهی است از عظمت و علو استعداد های انسانی، نمایشگاه تصمیم‌گیری، تدبیر و رهبری در شرایط بحران به وسعت حادثه بزرگ عاشورا. قبل از حادثه بزرگ عاشورا شرایط جامعه اسلامی ناشی از حکومت معاویه و یزید به گونه‌ای تغییر یافته بود، که قوانین مدنی و جزائی اسلام نقض و اختناق و سانسور شدید بر جامعه حکمفرما بود. امام حسین (علیه السلام) خود این وضع را چنین تشریح می‌کند: (أَلَا تَرَوْنَ أَنَّ الْحَقَّ لَا يُعْمَلُ بِهِ، وَ أَنَّ الْبَاطِلَ لَا يُتَنَاهَى عَنْهُ؟) «آیا نمی‌بینید که در مصاف حق و باطل به حق عمل نمی‌شود و باطل مورد نکوهش قرار نمی‌گیرد؟» به عبارت روشن‌تر بنیان الگوی توسعه و تمدن نبوی که قرار بود به دست 12 معمار علوی به کمال لایق خود برسد با الگوی مدیریت اموی از مسیر توسعه الهی، خارج و به سمت توسعه مادی گرائیده بود و همچنین در آستانه حکومت یزید، انحراف از اصول اسلام و بازگشت به ارزشهای جاهلی در چنان حدی بود که از اسلام جز نام و از قرآن جز نوشته‌ای باقی نمانده بود و از آن گذشته که حاکم جدید یعنی یزید، متجاهر به فسق بود. لذا این کجی‌ها با روشهای مسالمت‌آمیز و معمول قابل اصلاح نبود. بنابراین امام حسین (علیه السلام) با توجه به درک دوران حکومت پدرش و برادر بزرگوارش امام حسن مجتبی (علیه السلام) و همچنین بی وفایی مردم کوفه، به درستی می‌دانست که دعوت 12 هزار نفری مردم کوفه از ایشان، به واقعیت نزدیک نیست. لذا در مقابله با یزید، با توجه به یاران اندک و اهداف عالی، یعنی بیداری جامعه اسلامی و افشای عملکرد حکام جائر به ویژه یزید، می‌بایست با شیوه ای اثربخش به هدایتگری و رهبری این قیام می‌پرداخت.

باتوجه به اینکه تمام حوزه‌های نهضت امام حسین (علیه السلام) تذکرات رهبری و هدایتگری دارد، از این رو فرهنگ رهبری عاشورا در دنیای امروز یک مسأله قابل بررسی، زنده و مؤثر است.³ بنا به اهمیت موضوع پژوهش‌هایی توسط محققان انجام شده است. بطوریکه حمیدی‌زاده در مقاله ای، مجموعه آموزه های مدیریت و رهبری این نهضت را در سه حوزه جذب و هدایت نیروها، حوزه هدایت و بیداری جامعه اسلامی و حوزه جذب و هدایت جامعه جهانی، تبیین کرده است.⁴ نیز علوی در پژوهش خود به کشف الگوی رهبری و هدایت امام حسین (علیه السلام) از سیره ایشان توسط سه گام شخصیت شناسی افرادی که با امام گفتگو

1 - کاظم پور، استراتژی های نهضت عاشورا، ص 3

2 - نجمی، سخنان حسین بن علی (ع) از مدینه تا شهادت ص 63

3 - وفا، اصول مدیریت در قرآن، ص 28

4 - حمیدی‌زاده، جلوه های مدیریت در حرکت امام حسین (ع)، ص 1

کردند، سبک‌شناسی و رویارویی با افراد در گفتگوها و نهایتاً الگوی رهبری با الهام از گفتگوهای امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) به منظور استفاده کاربردی برای مسائل امروز پرداخته است.^۱

بنا به مطالب بیان شده، در حوزه محتوای حرکت عاشورای حسینی، تبلور عینی یک الگوی راهبردی است برای احیای دین، مدیریت و سازندگی اجتماعی که هرگاه این محتوا به درستی تبیین شود می‌تواند به صورت الگوی مطلوب و مؤثر مورد استفاده قرار گیرد. اما تاکنون این الگوی با ارزش، تنها موضوع مباحث تاریخی و کلامی قرار گرفته و از جنبه رهبری و هدایتگری کمتر مطلق نظر قرار گرفته است. از این رو، این مقاله صرف‌نظر از کند و کاوهای تاریخی و اعتقادی مربوط به واقعه، به دنبال پاسخ به مسأله است که نقش هدایتی امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) در روز عاشورا چگونه است؟

3- رهبری در اسلام

مهمترین مفهوم در حوزه رفتار سازمانی را می‌توان مقوله رهبری دانست.^۲ حوزه رفتار سازمانی در سازمانهای اسلامی، رفتار فردی، گروهی و سازمانی «انسان با پیشفرض‌های معرفتی اسلامی» است و بالطبع موضوع رفتار در جوامع اسلامی با دیگر جوامع متفاوت است؛ از این رو نوع رفتار مدیران مسلمان متفاوت خواهد بود.^۳

یکی از رهبران موفق که توانست با رفتارشناسی اسلامی و درک پیشفرض‌های اسلامی افراد و گروههای جامعه اسلامی به پیچیدگی‌های رفتاری درباره خویش آگاه شود و با شناخت فکری و ایدئولوژیکی آنان، آنها را به طور اثربخشی، هدایت و کنترل کند و در تغییر رفتار آنان موفق باشد، حضرت امام خمینی (رحمه الله علیه) بود. ایشان با بیان درک انگیزه‌های رفتاری مسلمانان، چگونگی موفقیت در این عرصه را چنین ترسیم می‌کند:

قلوب مسلمین را باید توسط اسلام جلب کرد؛ «بَذَرَ اللَّهُ تَطْمِئِنُّ الْقُلُوبُ» تمام قلوب دست خداست، مقلب القلوب خداست. به خدا متوجه شو تا دل‌های مردم به تو متوجه شود.^۴

طبق نظر استاد شهید مطهری، هدف رهبری در دیدگاه اسلام، «هدایت افراد» و به بیان کامل‌تر «رشد و ارشاد» ایشان است.^۵

۱- علوی، مبانی مدیریت عاشورایی، ص 1

۲- سیدجوادین و جلیلیان، تئوری‌های مدیریت پیشرفته، 38

۳- شفیعی، طراحی الگوی رهبری در اسلام و اعتباربخشی آن، ص 3

۴- کوشکی، درآمدی بر الگوهای مدیریتی امام حسین (ع)، ص 73

۵- قوامی، رهبری در فرهنگ اسلامی از دیدگاه شهید مطهری، ص 171

اصول مدیریت از دیدگاه قرآن و اسلام نیز به این شرح بیان شده است: «نظم و انضباط»، که آن را می-توان از کتاب تکوین و تشریع آموخت؛ «عزم راسخ و تصمیم قاطع» که حاکی از متمرکز بودن مدیریت قرآنی است؛ «تقسیم امور و تفکیک مسئولیتها» که سرعت و آسانی در کارها از آثار آن است و همچنین «شرح صدر»، «خدامحوری» و «روش مندی» از دیگر اصول مدیریت از دیدگاه قرآن است.^۱

4- ویژگی های رهبر کارآمد

رهبری یک امر معنوی و تعهدی است. رهبری یک نقش و وظیفه انسانی است که مدیریت موظف است آن را به کار گیرد. به عبارت روشن تر، رهبری نیازهای معنوی و انسانی یک سازمان، گروه و حرکت جمعی را برمی آورد، ولی مفاهیمی چون مدیریت، تنها ابزارهای مادی و تکنیکی افزایش تولید و رفع نیازهای مصرفی انسان ها را در سازمان ها و اجتماعات شامل می شود. رهبری اعم از مدیریت است، زیرا چنان که مدیر توانست نظام تمایلات عمومی، نظام اندیشه و بالاخره نظام رفتار عینی مجموعه انسانی تحت سرپرستی خود را به صورت منسجم و هماهنگ به منظور اجرای مدیریت و یا تحقق هدف مشخص سازماندهی و هدایت نماید، می توان گفت که مدیریت در عالی ترین درجه خود، یعنی «رهبری» محقق گردیده است. در یک جمله باید گفت که رهبری، ایمان و تخصص را در خارج از ذهن با یکدیگر در آمیخته، به آن نمود عینی می بخشد.^۲

رهبر یا هادی، کسی است که بتواند در افراد تحت سرپرستی خود نافذ و مؤثر باشد و برای شناخت این شایستگی در رهبران و هادیان، باید به ویژگی های زیر توجه داشت:

- 1- ایمان صحیح و قوی، 2- اعتماد به نفس، 3- جرأت انتقاد از خود و حق پذیری، 4- قضاوت صحیح، 5- خوشرویی و توانایی ایجاد روابط اجتماعی فعال، 6- قاطعیت و جرات اجرای مصوبات و مقررات سازمان، 7- قدرت تدبیر و برنامه ریزی، 8- متعادل بودن، 9- ایثارگری و از خودگذشتگی، 10- ثبات و همت در اجرای برنامه ها، 11- انعطاف پذیری و مهلت جبران لغزش را به کارکنان دادن، 12- فعال و خستگی ناپذیر بودن.^۳

5- شایستگی ها و توانمندی های رهبری امام حسین (علیه السلام)

آینده نهضت ها و بقاء موفقیت آنها بستگی زیادی به توانایی رهبران آنها دارد زیرا آنان به طور دائم به اخذ تصمیمات اساسی و حیاتی می پردازند، از این رو اگر رهبران و مصلحان یک سازمان از شایستگی های

^۱ - وفا، اصول مدیریت در قرآن، ص 20

^۲ - عابدی جعفری، رهبری و مدیریت، ص 45

^۳ - حمیدی زاده، مدیریت و برنامه ریزی، ص 22

لازم برخوردار نباشند، نه تنها حرکت هر قیام و نهضتی متوقف می‌گردد، بلکه در مقابل فشارها و مقاومت های دشمن ضربه می‌خورد و متلاشی می‌شود. بر این اساس چنانچه سابقه شایستگی‌های امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) را مورد بررسی قرار دهیم، اذعان خواهیم نمود که حضرت در تمام ابعاد مهارت‌های رهبری، اعم از تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی، سازماندهی و هماهنگی و نظارت و کنترل، شایستگی کامل در حد عالی را دارا بوده است. جلوه‌های هدایتگری امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) تنها در روز عاشورا، بلکه حرکت از مدینه تا کربلا مشهود است. انتخاب شیوه مبارزه، زمان و مکان مبارزه، طراحی و اجرای عملیات روز عاشورا از جلوه‌های روشن رهبری اثربخش است که در ادامه به این موارد پرداخته می‌شود:

5-1- شیوه مبارزه

همانطور که قبلاً بیان شد، امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) با توجه به درک دوران حکومت پدرش و برادر بزرگوارش امام حسن مجتبی (عَلَيْهِ السَّلَام) و همچنین بی‌وفایی مردم کوفه، می‌بایست شیوه‌ای را برای مبارزه انتخاب کند تا هم موجب بیداری جامعه اسلامی و نیز افشای عملکرد حکام جائر به ویژه یزید، منجر شود بنابراین شیوه مبارزه را نظامی - فرهنگی انتخاب نمود. به روشنی می‌توان گفت که این نوع مبارزه، اولین بار بود که در این نهضت به کار می‌رفت. از این رو امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) تصمیم گرفت زنان، کودکان کم و سن و سال حتی کودک شیرخواره خود را در عملیات کربلا شرکت دهد. شاید در نخستین نگاه، همراه آوردن کودکان و زنان برای هر شنونده‌ای شگفت‌آور باشد و احساس شود که با مدیریت نظامی ناهمساز است، اما وقتی مجموعه ماجرا مطالعه می‌شود، در می‌یابیم که حرکت زنان و کودکان خردسال در دل تاریکی از کوره راه‌ها و بیابان‌ها، از مدینه تا مکه و از آنجا تا کربلا و همچنین پس از حماسه کربلا و بازگشت به سوی مدینه، آن هم از غیر مسیر اول، کاملاً حماسه کربلا اطلاع‌رسانی گردید و عاطفه مردم را برانگیخت و آتش بر دل‌های مرده زد و سؤال‌هایی در اذهان عمومی به وجود می‌آورد که بعدها ثمره آن روشن گردید؛ که آن تثبیت حقانیت قیام امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) و ترسیم چهره تزویر حکومت بنی‌امیه بود¹.

5-2- زمان و مکان مبارزه

امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) با انتخاب راه‌ها و منازل رسمی - که تقریباً از میان‌آبادی‌ها می‌گذشت - برای حرکت سپاه خویش از مدینه تا کربلا و آن هم در ایام مبارکی همچون ماه‌های شعبان، رمضان و ذی‌حجه به تحقق اهداف نهضت تسریع بخشید؛ زیرا فاصله سیصد فرسخی - که شامل بیست و چند منزل می‌شد - طی یکصد و هفتاد و پنج روز به ویژه توقف چهار ماهه در مکه معظمه (محل تجمع عبادی مسلمانان

¹ - قمی، نفس المهموم، ص 114

بیرون رفت تا نزدیکی لشکر دشمن . نافع بن هلال (یکی از یاران آن حضرت (عَلَيْهِ السَّلَام)، بود) از امام (عَلَيْهِ السَّلَام)، سؤال کرد که دلیل نزدیک شدنش به لشکر دشمن در این وقت شب چه بوده است؟ امام (عَلَيْهِ السَّلَام)، در پاسخ فرمود: آمده ام تا پستی و بلندی اطراف خیمه ها را بررسی کنم که مبادا برای دشمن، مخفی گاهی باشد و از آنجا برای حمله خود یا دفع حمله شما استفاده کند. همچنین ذکر کرده اند که یکی از فعالیت ها و وظایفی که در شب عاشورا توسط آن حضرت تعیین شده بود، آماده سازی و کنترل سلاح های جنگی بود. از این رو مردی بنام جون (آزاد شده ابوذر غفاری) که متخصص در کار اسلحه سازی بود، در خیمه ای به این کار مشغول شده بود . امام (عَلَيْهِ السَّلَام)، نیز در شب عاشورا خیمه او را بازدید نمود . با ذکر این نمونه ها به روشنی می توان گفت که کارکردهای مدیریتی در تمام مراحل فرماندهی نهضت عاشورا به نحو شایسته ای جاری و ساری بود.^۱

6-8- بصیرت افزایی

اصل «بصیرت افزایی» نسبت به اهداف و قوانین سازمان، گروه ها و تشکل ها، یکی از وظایف رهبران است . از این رو امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) از ابتدای حرکت خویش در هر فرصتی نسبت به آگاه کردن اذهان عمومی به ویژه کسانی که قصد همراهی او را داشتند، اقدام می نمودند. در شب عاشورا نیز پس از ایراد خطبه ای مفصل یاران خود را نسبت به ماندن و رفتن از میدان عملیات در روز عاشورا آزاد گذاشت، زیرا امام (عَلَيْهِ السَّلَام)، برای تحقق حماسه مقدس عاشورا تاکید داشت که یاران زیر پرچم با بصیرت عمل کنند و هر کدام از آنها چنانچه با انگیزه های دیگر آمده اند، پالایش شوند.^۲

بصیرت دهی و ایجاد بصیرت بین یاران و حتی نیروهای عادی دشمن (نه سران و فرماندهان سپاه کفر) در هدایتگری امام نقش پررنگی دارد. ایشان در انتخاب آگاهانه هدف و ایجاد وسعت در دید افراد بسیار تلاش می کند . شاهد این موضوع اختیار دادن به اصحاب برای خارج شدن از صحنه جنگ در شب عاشورا است. در تعریف داتری و ریکس از رهبری نیز به این موضوع اشاره شده است که پیروان باید علاقه مندانه هدفها را انتخاب کنند.^۳

6-9- انگیزش

یکی از وظایف مدیران در نقش رهبری، فراهم آوردن شرایط روحی و روانی مناسب برای اجرای عملیات و فعالیت در سازمان می باشد. از این رو امام (عَلَيْهِ السَّلَام) نه تنها به بازسازی و تعالی مستمر روح و فکر

^۱ - ابن جمعه حویزی، نورالثقلین، ج 4، ص 221.

^۲ - حمیدی زاده، جلوه های مدیریت در حرکت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) ، ص 219

^۳ - ساعت چی و عزیزپور، طراحی الگوی رهبری اثربخش دانشگاهی، ص. 2.

یاران خویش پرداخت تا در مناسب ترین شرایط روحی به مجاهدت بپردازند بلکه می کوشیدند بر روح و روان دشمن نیز تاثیر بگذارد تا اگر هنوز در کسی استعداد و امکان برگشت وجود دارد، باز گردد.^۱

سخنرانی های امام (عَلَيْهِ السَّلَام) قبل از عاشورا و همچنین روز جنگ، همگی برای یاران انگیزه ایجاد می کرد؛ به طور مثال می فرماید: «ای بزرگزادگان، صبر و شکیبایی به خرج دهید که مرگ چیزی جز پل نیست که شما را از سختی و رنج عبور می دهد و به بهشت پهناور و نعمت می رساند. مرگ پلی است که این گروه مؤمن را به بهشتشان می رساند و آن گروه کافر را به جهنمشان؛ آری، من نه دروغ شنیده ام و نه دروغ می گویم.»^۲

6-10- تفویض اختیار

یکی دیگر از برجسته گیهای رهبری عاشورا، دادن اختیار و تفویض آن به نیروهای عمل کننده است. در این مورد می توان، مراجعه حرّ را به امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) اشاره نمود. در روز عاشورا حر نزد امام (عَلَيْهِ السَّلَام) آمد و گفت: اگر سوار بر اسب باشم، بهتر توان جنگاوری خواهم داشت تا پیاده باشم. امام (عَلَيْهِ السَّلَام) نیز فرمود: «هرگونه می پسندی عمل کن». همان طور که ملاحظه می کنید، آزادی و اختیار نیروهای انسانی موجب تلاش و مجاهدت های بیشتر در سازمان می گردد.^۳

6-11- پیش قدم بودن در مصاف با مشکلات

یکی از نکاتی که مدیران را در به عهده گرفتن نقش رهبری موفق می سازد، پیش قدم بودن در مصاف با مشکلات و آسیب هاست. در این رابطه امام علی بن الحسین (عَلَيْهِ السَّلَام) می گوید: روز عاشورا چون کار بر امام حسین (ع) سخت شد، اصحاب وی دیدند هر چه کار دشوارتر می شود، رخساره آن حضرت برافروخته تر و بدنش آرام و قلبش مطمئن تر می گردد. پس یارانش با یکدیگر می گفتند: نمی بینی چگونه امام (ع) بر روی مرگ می خندد و از مرگ بیم ندارد. این ایستادگی و پیش قدمی امام (عَلَيْهِ السَّلَام) روحیه یارانش را تقویت می کرد.^۴

۷- نتیجه گیری

با مرور اجمالی از مباحث یاد شده می توان نتیجه گرفت که الگوهای رهبری را با تمام تنوع های ظاهری و صوری آن به دو نوع مادی و الهی می توان تقسیم کرد؛ که حادثه عاشورا در واقع بهترین و گویاترین تابلوی

^۱ - کوفی، وقعه الطف (نخستین گزارش مستند از نهضت عاشورا)، ص 314

^۲ - نجمی، سخنان حسین بن علی (عَلَيْهِ السَّلَام) از مدینه تا شهادت، ص 182

^۳ - حمیدی زاده، جلوه های مدیریت در حرکت امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام)، ص 201

^۴ - حیدر، مع الحسین فی نهضته، ص 39

نمایش این الگوی مادی و الهی است. نقش امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) به عنوان رهبر حماسه عاشورا، الگوی کارآمدی را برای هدایت جامعه انسانی به ویژه دردوره‌های بحرانی و استبداد خارجی و یا داخلی به دست می‌دهد. رهبری امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) در روز عاشورا نشان داد که ایشان در همه لحظه‌ها به دنبال فلاح و سعادت نیروهایش بوده و برای مقابله با بی عدالتی و فساد شکی به خود راه نداده است. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) برای تصمیم‌گیری بر خلاف یزید در یک فضای مه آلود قرار نگرفته بود، او به خوبی شرایط را می‌دید و می‌دانسته است که شرایط به گونه‌ای است که جز با شهادت او این کجی‌های چندین ساله ناشی از مدیریت و حکومت بنی‌امیه اصلاح نمی‌گردد. روز عاشورا که سرشار از لحظه‌های مهم و رعب خیز بود؛ شهادت یاران، بی‌آبی و بی‌تابی کودکان، انبوه سپاه دشمن، هیچ وقت پای اراده حضرت را نلرزاند و امام (عَلَيْهِ السَّلَام) در تمام این شرایط بهترین تصمیم و دقیق‌ترین برنامه را طراحی نمود. امام حسین (عَلَيْهِ السَّلَام) به صورت یک مدیر در نقش رهبری ملتزم و متعهد و به صورت نمونه‌ای از تربیت اسلامی به همه مدیران و رهبران اسلامی آموخت که؛ اولاً، در برابر انحرافها بایستند. ثانیاً، در افشای همه کسانی که نقاب بر چهره دارند بکوشند. ثالثاً، از تصفیه نیروهای فرصت طلب و جذب و پذیرش و آموزش افراد صادق غفلت‌نورزند. رابعاً، از طریق محبت، نیروهای انسانی را برانگیزانند. و بالاخره، کوشش کنند در تربیت و آماده کردن نیرویی که بتواند ادامه دهنده راه باشد و مسیر انقلاب را هموار نمایند (منظور توجه به نقش زنان در نهضت‌ها و استمرار آن) و به عبارت دیگر عملیات نظامی بدون پشتیبانی عملیات تربیتی و فرهنگی ثمره بخش نخواهد بود.

8- منابع

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم: دارالقرآن کریم، 1373 ه-ش.
1. ابن‌جمعه حویزی، عبدعلی، **تاب تفسیر نورالثقلین**، ترجمه: سیدهاشم رسولی‌محلاتی، قم: دارالتفسیر، 1383 ه-ش.
 2. افندی، محمد، **نگرش توحیدی در مدیریت و اداره امور عمومی**، ترجمه: مرکز بررسی و مطالعات استراتژیک اداری، 1376 ه-ش.
 3. حمیدی‌زاده، بهرام، **جلوه‌های مدیریت در حرکت امام حسین (علیه السلام)، حکومت اسلامی**، ش 62، 1381 ه-ش.
 4. خوارزمی، موفق بن احمد، **مقتل الحسین**، تحقیق: سماوی، محمد، قم: مکتبه المفید، 1375 ه-ش.

5. زروندی رحمانی، نفیسه، مدیریت عزت مند امام حسین (علیه السلام)، در پرتو آیات قرآنی، بینات، سال دوازدهم، ش 4، 1385ه-ش.
6. ساعت اکبر چی، محمود، عزیزپور شویی، علی، طراحی الگوی رهبری اثربخش دانشگاهی، دو ماهنامه علمی - پژوهشی دانشور رفتار، (دانشگاه شاهد) ش 11، 1384ه-ش.
7. سیدجوادین، سیدرضا، جلیلیان، حسین، تئوری‌های مدیریت پیشرفته، تهران: نگاه دانش، 1393ه-ش.
8. شفیعی، عباس، طراحی الگوی رهبری در اسلام و اعتباربخشی آن، پایان نامه دکتری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، 1393ه-ش.
9. علی رضائیان، رفتار سازمانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، 1374ه-ش.
10. علی، علاقه بند، مدیریت آموزشی، تهران: انتشارات بعثت، 1371ه-ش.
11. قمی، شیخ عباس، در کربالا چه گذشت؟ ترجمه (نفس المهموم)، چاپ بیستم، ترجمه: محمدباقر کمره‌ای، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران، 1384ه-ش.
12. قوامی، سید صمصام الدین، رهبری در فرهنگ اسلامی از دیدگاه شهید مطهری (ره)، حکومت اسلامی. ش 1383، 31ه-ش.
13. کاظم پور، علیرضا، مطالعه و بررسی استراتژی پیشوایان دین در ارتباط با مدیریت سیاسی جامعه، (مطالعه موردی: استراتژیهای نهضت عاشورا)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت اجرایی استراتژیک، پردیس فارابی دانشگاه تهران، 1388ه-ش.
14. کوشکی، نظرعلی، درآمدی بر الگوهای مدیریتی امام حسین (علیه السلام)، مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، 1381ه-ش.
15. محدثی، جواد، فرهنگ عاشورا، تهران: انتشارات معروف، 1374ه-ش.
16. مطهری، مرتضی، امدادهای غیبی در زندگی بشر، چاپ بیست و سوم، تهران: انتشارات صدرا، 1389ه-ش.
17. نجمی، محمدصادق، سخنان حسین بن علی (علیه السلام)، از مدینه تا کربلا، قم: دفتر انتشارات اسلامی، 1370ه-ش.
18. نوروزی، رضاعلی، بدیعیان، راضیه، الگوی روابط انسانی در تربیت دینی با تأکید بر سیره امام حسین (علیه السلام)، فصلنامه اندیشه دینی، ش 33، 1388ه-ش.
19. وفا، جعفر، اصول مدیریت در قرآن، حصون، دوره اول، ش 35، 1391ه-ش.

